

Uit: Eugen Drewermann, God waar bent U?

(vertaling Bert L. van der Woude)

Hoofdstuk 7

God en de duivel en de hel

Martin Freytag: Tijdens de godsdienstles wordt soms gevraagd of God, omdat Hij immers de Heer van hemel en aarde is, ook de duivel heeft geschapen. Deze vraag lijkt intuïtief juist, want het Oude Testament laat er al geen twijfel over bestaan dat de satan, de grote misleider, die alle menselijke verhoudingen verwart, een schepsel van God is. Aan deze vooronderstelling heeft ook de kerk zich in haar leer gehouden.

Ook Goethe gaat ervan uit. Aansluitend bij het boek Job fantaseert hij een proloog in de hemel tussen de Heer en Mefistofeles aan het begin van zijn boek 'Faust'. Zelfs paus Franciscus spreekt in onze tijd zonder enig voorbehoud over het bestaan van de duivel, die hij zowaar – tenminste indirect – het misbruikschandaal aanrekent. En de duivel woont volgens het volksgeloof vanzelfsprekend in de hel, net als Hades in de Griekse mythologie, die daar de duistere heer van de onderwereld is.

Bij dit alles geldt bovendien dat de kerk met haar leer van dreigende hellestraf stevig voorwerk heeft gedaan met alle psychologische en neurotische gevolgen van dien bij talloze gelovigen in de loop van de kerk- en geloofsgeschiedenis. Zelf herinner ik me nog het verontrustende kerklied uit mijn kindertijd 'Strengere rechter aller zondaars'. Aan de andere kant verscheen al in 1969 een kleine baanbrekende studie van de oudtestamenticus Herbert Haag uit Tübingen met als titel 'Afscheid van de duivel'. Nu staat de voorstelling van zoiets als de hel ook in de geloofsbelijdenis. Jezus Christus zou *descendit ad inferos*, nedergedaald zijn ter helle. Althans volgens de oorspronkelijke vertaling, die sinds de nieuwe Duitse oecumenische vertaling luidt: "nedergedaald in het rijk van de dood." Dit compromis van de betrokkenen betekent een behoorlijke betekenisverschuiving. Heel complex allemaal en dus hebben we ook hier dringend behoefte aan verheldering, mijnheer Drewermann.

Eugen Drewermann: Het is inderdaad heel veel wat u in dit complex van vragen allemaal opwerpt. We kunnen deze vragen slechts een voor een langsaan.

Engelen en duivels

In het Oude Testament duikt de duivel pas heel laat en aan de rand op. In het boek Job bijvoorbeeld raadt hij God aan zijn getrouwe gelovige eens flink op de proef te stellen. Want dat iemand voor het geluk God dankt en geen reden heeft om zich op te winden is niet zo verwonderlijk. Maar als Job met tegenslag te maken krijgt en dat aan den lijve ondervindt, dan ziet het er vermoedelijk met zijn godsvertrouwen heel anders uit. Daarover gaat het boek Job (Job 1,6-12; 2,1-7) Het stelt de duivel niet als principe van het kwaad voor, maar als een soort aanklager voor God, die de mensen twijfelachtiger laat zijn en voorstelt dan gewoonlijk wordt aangenomen.

Het Oude Testament heeft daarenboven de eigenlijke achtergrond van de duivel niet in zich opgenomen, die in de engelenleer ligt besloten. Het heeft bovendien niet de tegenstelling van goed en kwaad en van licht en duister opgenomen, die elkaar wederzijds bestrijden. Deze achtergrond stamt uit de Perzische godsdienst met haar strenge dualisme. Deze godsdienst kent twee goden: Ahura Mazda, de goede god en Ahriman, de god van het kwaad. Dat is bij benadering inderdaad het schema van God en duivel dat in de bijbel op de achtergrond meespeelt en op z'n laatst aan het einde van de 6^e eeuw v.Chr. bij Israël bekend raakte tijdens de Babylonische ballingschap. Het was Cyrus, de koning van de Perzen, die in 538 v.Chr. de ballingen toestond om weer terug te keren naar Jeruzalem. Maar let wel: De Bijbelse theologie heeft dit Perzische, dualistische wereldbeeld nooit in zich opgenomen, hoewel het zich als plausibel opdringt.

Op dit punt kunnen we terugdenken aan de theodiceevraag van eerder, dat deze wereld niet zo is als de goede god Ahura Mazda haar had bedoeld, maar dat zij vanaf het begin door de tegengestelde inwerking van Ahriman mede werd gevormd. Deze tegenstrijdigheid, dit antagonisme van goed en kwaad, vormt de werkelijke wereld. Het is een voortdurende strijd tussen progressie en regressie: Ahriman kijkt alleen terug, Ahuru Mazda kijkt alleen vooruit. Tussen vooruitgang en achteruitgang, tussen hoop en vertwijfeling ligt alles uitgespannen in deze wereld. Dat is een geniale beschrijving van de voortdurend ambivalente toestand van alles, wat wij Schepping noemen. Het geluk van de een is de vernietiging van de ander. Het voedsel voor de een is de dood van de ander. Alles wat in deze wereld bestaat heeft minstens twee kanten en nog vele andere. Dit probeerde de Perzische godsdienst in het antagonisme van het goddelijke onder te brengen. Tussen deze tegengestelde krachten heersten de zogenaamde Anesha Spentas, oftewel geestelijke wezens. Zij duiken in de Bijbel op in de gestalte van engelen. Daar werden oorspronkelijk de 'engelen Gods' als tussenwezens gezien, die bij iedere verschijning van het goddelijke de zichtbare kant belichaamden. 'De engel Gods' verschijnt dan en redt bijvoorbeeld de door Sara verstoten Hagar en haar kind Ismaël ('God hoort') in Genesis 21,17-21. Het eigenaardige is nu dat God steeds meer naar de achtergrond verdwijnt naarmate we dichterbij de tijd van Jezus komen. Zijn Woord is werkzaam, maar treedt bijna als iets zelfstandigs op tussen God en de mensen. En het wordt door de engelen overgebracht, die als duidende uitleggers tussenbeide komen omdat God steeds vreemder wordt. God raakt in het late Israël steeds verder verwijderd van de mensen, zodat steeds nieuwe bemiddelende instanties optreden. En dat zijn nu de engelen.

Als wij het ontstaan van de duivel letterlijk nemen, zoals in het christendom wordt geloofd, dan hebben wij iets heel anders, namelijk een voorwereldlijke oermythe voor ons: God heeft de engelen geschapen. Daar begint het mee. Natuurlijk kan Hij niet de duivel als zodanig hebben geschapen – dat te denken zou onmogelijk zijn. Maar Hij heeft één engel geschapen, die zich tegen Hemzelf, tegen God, heeft gekeerd. Deze voorstelling komt erop neer dat het hoofd van de engelen, de lichtdrager Lucifer, zich tegen God heeft gekeerd en hierdoor een duivel is geworden. De mythe bevat resten van de Kanaänitische en Mesopotamische godsdienstgeschiedenis. Het feit alleen al dat de duivel lichtdrager, Lucifer, heet, wijst op een Kanaänitische mythe. In Jes 14,12 horen we nog echo's van deze mythe van de Morgenster en we kunnen vermoeden dat de mythologie van het astrale geloof in Kanaän de achtergrond voor de naamgeving en voorstelling van 'Lucifer' vormt, die pas veel

later binnen het christendom met de duivel werd verbonden. Er ging ooit het verhaal van de Morgenster, die ook de kant van de Avondster in zich draagt – net als Venus of Astarte is hij beide ineen. Hij straalde vol trots en schoonheid in de nacht, maar toen, als straf, stortte de zon hem in de morgen zelf in het donker. In het Kanaänitisch is zijn naam Shalim, een woord dat we ook kunnen horen in Jerushalim (Jeruzalem). Ook in Ez 28,14-16 en Ps 48,3 duiken zulke voorstellingen op.

De duivel is niet zo erg, eigenlijk wil hij goed zijn

Maatgevend voor de christelijke leer werd de apocalyptische voorstelling in Openbaring 12,7-11. Daar zien we hoe de aartsengel Michaël ('Wie is als God') de 'draak', de oude slang, de Leviathan (Ps 74,18) uit de hemel op de aarde werpt. De eerste aanname bij dit alles is dat de duivel trots is. Trots is een zonde, die ook Adam wordt aangewreven, toen hij wilde zijn als God (Gen 3,5) en zich tegen God keerde. Met deze uitleg van het zondevalverhaal begrijpt men niet de dynamiek van de angst, van de vertwijfeling, die ertoe leidt dat mensen het niet meer uithouden slechts mensen te zijn. Dat zij daarom wel als God moeten zijn door zichzelf absoluut te stellen om vanuit zichzelf een antwoord op hun contingentie (toevalligheid) te vinden (Gen 3,1-7). Mensen die hun nietigheid begrijpen moeten zichzelf absoluut stellen als zij niet meer kunnen geloven dat God aan hun kant staat. Bij Nietzsche klinkt dat omgekeerd: "Wanneer God zou bestaan, hoe zou ik dan uithouden geen god te zijn?" zei hij. Maar ook hier geldt: "Je moet jezelf als god voorstellen, omdat je het niet uithoudt mens te zijn." Trots is in deze zin reactievorming op fundamentele zelftwijfel. Wie zichzelf voor niets houdt, moet alles zijn.

Goethe, die u aan het begin citeerde, laat in de proloog van 'Faust' Mefisto zeggen dat hij "een deel is van die kracht die steeds het kwade wil, maar het goede scheidt." Dat is echter de Goethe van Weimar, zoals men zich hem voorstelt: De wereld heeft schaduwzijden en is deels chaotisch, dat weet hij wel, maar als geheel is de wereld goed. Eigenlijk was Goethe een optimistische pantheïst, geen christen. In wezen zag hij in de duivel een figuur die alles wat al mooi is nog mooier maakt door het contouren te verlenen en contrasten te laten opduiken – zoals in de muziek: een harmonie in tegenstellingen verhoogt de dramaturgie de van symfonie. Op dit niveau van de esthetiek begrijp je echter niet wat er met de duivel bedoeld zou kunnen zijn. Je begrijpt al helemaal niet hoe hij in de godsdienst van de Perzen, van de Bijbel, van de Kanaänieten en van de christenen een mogelijkheid kon worden.

Dat de duivel inderdaad tot een concrete voorstelling kon uitgroeien om de wereld en de geschiedenis te duiden, heeft met het probleem te maken waarop de Perzen als eersten inderdaad op systematische wijze wilden antwoorden. We hebben het er zonet over gehad hoe de gruwelijke kant van de evolutie als haar innerlijke motor, een hogere ontwikkeling van het leven voort heeft gestuwd, waarbij onnoemelijk veel leed op de koop toe moest worden genomen. De onvermijdelijke vraag is dan: "Hoe kan God met een dergelijke werkelijkheid in overeenstemming worden gebracht?" Het antwoord van de theologen loopt in ieder geval op een schijnoplossing uit: "Dat heeft God op deze manier ook niet gewild", zeggen zij. "De wereld, zoals wij die voor ons zien is een gemengde werkelijkheid. God heeft de wereld goed geschapen, maar toen kwam de duivel en die heeft er een chaos van gemaakt." We horen daar helemaal het Perzische dualisme in. Behalve de aanname dat God in zijn eigen vrijheid de duivel macht heeft gegeven, zonder daarbij in zijn almacht in te boeten.

Uw leerlingen hebben op dit punt volkomen gelijk: Een God die een dergelijke tegenstrever toelaat kan niet langer almachtig zijn. Hij kan alleen nog doen alsof. Het is ook voor Hem onbegrijpelijk hoeveel macht hij de duivel klaarblijkelijk heeft toegestaan en hoe lang dat het geval zou mogen zijn. - Wanneer mijn vader woedend werd, zei hij vaak: "Laat God nu toch de duivel doodslaan!" Dat lijkt een zeer gerechtvaardigde wens. Als God daartoe de macht heeft, dan wordt het tijd dat Hij dat doet. En wanneer Hij dat niet doet, wat moeten wij dan van zijn goedheid denken? Dan zijn wij weer terug bij Epicurus. Met de duivel is de verklaring van onze wereld zoals deze zich laat aanzien überhaupt niet gediend. Het is een pure verlegenheidsoplossing en op deze manier begrijpen we noch God noch de duivel. Wat wordt er dan met hem bedoeld?

Op dit punt kan het behulpzaam zijn een gedachte te noemen, die in een legende van de Oosterse kerk opduikt en in zekere zin ook bij moslims in de Koran. Toen ik aan mijn moeder vroeg "hoe zit het dan met de duivel?", antwoordde zij een keer: "De duivel is helemaal niet zo erg als men hem afschildert. Eigenlijk wil hij goed zijn." Als kind vond ik dat heel raadselachtig. "Dan begrijp ik niet waarom hij zo vreselijk is." "Dat is ook moeilijk te begrijpen. Ik begrijp het ook niet." Ik heb deze uitspraken onthouden omdat ik mijn moeder wilde geloven, tegen de zwartmakerij van de duivel in. Je kunt je de 'Lichtdrager' van de goede geesten zo voorstellen, dat hij tegen Gods plan om de wereld te scheppen, protesteerde omdat hij vermoedde hoeveel leed daarin besloten zou liggen. De wereld zou God verduisteren. En toen de wereld toch ontstond werd de 'Lichtdrager' tot 'duivel': Hij wilde graag alles vernietigen en het leven beëindigen ten gunste van de reinheid, die er was voordat de materiële wereld zich vormde. Zouden we dan de zin van Mefisto in Goethes 'Faust' moeten omdraaien? De duivel zou dan moeten zeggen: "Ik ben een deel van die kracht die steeds het goede wil en toch het kwade voortbrengt." Zo zouden we duivel als fenomeen, als voorstelling veel beter kunnen verklaren. We zouden bovendien beter kunnen begrijpen wat in mensen zelf als duivels tevoorschijn komt. – Een boek uit de wereldliteratuur zou ons daarbij kunnen helpen.

Kapitein Achab in 'Moby Dick' – Wat zich in mensen zelf als duivels laat zien

Een tijdje geleden heb ik Herman Melvilles roman 'Moby Dick' herlezen en uitgelegd. We komen daar in de persoon van kapitein Achab aan boord van de Pequod een man tegen, die ooit een zoonanbidder was. Bij hem aan de reling staat de Pers Fedallah, die net als hij een dualist is, zoals de Perzen uit de klassieke oudheid. Beiden, Achab en Fedallah zijn bondgenoten in de strijd tegen het absolute kwaad, dat voor hen gestalte krijgt in Moby Dick, de witte walvis. Deze staat voor het kwaad omdat hij kapitein Achab, de zoonanbidder, ooit heeft verwond. Achab is, let wel, als wees opgegroeid. Hij kon slechts worden geaccepteerd door uit te groeien tot de beste kapitein van Nantucket, het imperium van de walvisvangst rond 1850, dat zijn tentakels in alle richtingen van de wereldzeeën uitstreekte. Als Achab zijn harpoen werpt, treft hij de walvis op de centimeter precies. Zo geoefend is hij. Hij was 18 jaar oud toen Moby Dick in de strijd tegen een van de harpoenen in zijn lijf onder hem doorzwom zodat zijn been moest worden geamputeerd. Tijdens de terugvaart leed hij razende pijn in de orkaan ter hoogte van Kaap Hoorn, toen het schip naar Nantucket terugkeerde. Veertig jaar lang, naar Bijbelse tijdmaat, streed Achab tegen Moby Dick,

maar nu, in de visgronden voor de kust van Japan, wil hij hem definitief verslaan om zijn verwonding te wreken. Het verloop van de handeling staat plaatsvervangend voor de verwonding en het lijden van de hele wereld. De oplossing zou kunnen zijn: als je de harpoen neemt en die met al je kracht in het kwade, kwellende, pijnveroorzakende en ondergronds boosaardige stoot, dan zou de wereld gezuiverd zijn. Melville schrijft als commentaar daarbij: “Heb je ooit gezien hoe haaien zich in een zwerm op een geharpoeneerde walvis storten. Hoe ze smakken met hun muilen. Als je dat gezien hebt, stel jezelf dan de vraag in welke god je gelooft.” Zijn Achab wil met zijn harpoen het oppervlak van de wereld, het leugenachtige, glibberige oppervlak doorstoten. Hij wil de afgrond openen. “Zie je in de ondergrond van de wereld het eindeloze moorden?” Maar de oceaan bruist en stormt al sinds 7000 jaar, zo rekent hij uit met de Bijbel. Als dat ooit zou kunnen ophouden, moet je het kwaad met een grote daad van vernietiging overwinnen.

Precies dat maakt de zoonaanbidder Achab uit pure teleurstelling en vertwijfeling tot een ware duivel in mensengestalte. De hele bemanning zal hij zo beheksen dat zij in de afgrond worden meegetrokken. Met zijn roman bezweert Melville in 1851 heel precies de pathologie van het Amerikaanse bewustzijn in zijn Perzisch-manicheïstisch-puriteïense wezenskernmerken.

Tot duivels worden in de strijd tegen het kwaad

Men heeft de wereld bipolair geordend in goed en kwaad en we moeten in de strijd tegen het kwaad alle denkbare middelen inzetten om het goede te verdedigen en het kwade te vernietigen. Dus moeten wij zelf op een destructieve wijze kwaadwillend worden tegenover het kwaad. Dat betekent: wanneer we de juiste bom op het juiste doel werpen, zoals bijvoorbeeld in 1991 en in 2003 bij het bombarderen van Bagdad, dan hebben we ogenschijnlijk het terrorisme overwonnen. En wanneer wij wereldwijd een antiterrorismeoorlog voeren met alle middelen, met de NSA om alles in de gaten te houden, met drones uit Ramstein, die geschikt zijn om op 10.000 km afstand te doden, wanneer wij de ruimte bewapenen en tot toneel van onze raketoorlogen maken, wanneer we het Star-Wars-programma verwerkelijken en nog meer geld voor bewapening uitgeven, wanneer we met één woord al het kwaad op iedere plek kunnen vernietigen – we hebben de harpoenen en doen het – dan is de wereld gezuiverd. Dan alleen en dan eindelijk. Dat is de illusie waarmee we ons zelf bedriegen.

De waarheid is echter: Zo komt uit het beste wat mensen willen het duivelse voort. Aan het feit dat zij iets goeds willen hoeft niet getwijfeld te worden, maar zij doen het vanuit een gevoel van angst, van haat en van gekwetstheid. Zij veranderen werkelijk in duivels bij de poging om met geweld het kwade uit te roeien om het zuiver goede te bewerken en alleen nog het goede over te houden. Maar met deze benadering maken zij zichzelf ongeschikt om met het kwade, dat zondermeer in mensen aanwezig is, zo om te gaan dat het daadwerkelijk helpt. Het gevolg is een zondvloed over iedereen om de aarde te zuiveren. “Want alles wat er is, is het waard, om onder te gaan. Daarom is het beter dat het niet zou ontstaan”, zegt de duivel bij Goethe. God zonder de wereld die Hem verduistert – daarop richt zich al zijn vernietigende werk. Het kwaad valt echter niet te overwinnen door vernietiging en uitroeiing, maar slechts door integratie. Om dat te doen, zou het mogelijk moeten zijn om mensen die ‘kwaad’ doen, te helpen om zichzelf terug te vinden.

Begrijpende goedheid tegenover gericht en hel

Precies dat is de weg, die God in de Bijbel na de zondvloed met zijn mensen gaat: “De HEER zag dat de mens op aarde zeer slecht was, van zijn jeugd af aan”, staat er in Gen 6,5 en 8,21. En daarom besluit Hij nooit meer een zondvloed over de mensen te brengen. Veelmeer zou Hij de hele menselijke geschiedenis met begrijpende goedheid, met vergeving, geduld en bijstand willen begeleiden. Nooit meer moet het kwaad als instrument gebruikt worden om het kwade te bestrijden. Dat is inderdaad de enige bescherming tegen het idee van de duivel. Wij mogen niet ophouden om met Jezus in een God te geloven die goed is in plaats van veroordelend.

Echter, ook en vooral de christenen hebben onderwezen en geleerd dat God zijn strafgericht over de zondaars houdt omdat Hij rechtvaardig is. Uitvoerig duikt dit op bij Goethes ‘Faust’ in Gretchens treurspel. Men zingt in de kathedraal over een vrouw die de doodschuld op zich heeft geladen omdat zij waanzinnig is geworden in haar liefde voor Faust, het gezang uit de 13^e eeuw: “Dag des oordeels, dag des Heren. Alles zal tot as verteren, naar Sibyll'en David leren. Dag van schrik, die aan zal breken als de Rechter recht zal spreken en het kwaad op aarde wreken. En dan wordt het boek gelezen en de wereld wacht vol vrezen hoe het vonnis wordt gewezen. Waar moet ik nu van gewagen? Welke helper moet ik vragen? Niemand kan uw oordeel dragen.” Zo moest dat tijdens de middeleeuwen, in het tijdperk van de Gotiek, op een schrikwekkende manier het hart van mensen binnendringen. Zo is het als voorstelling te zien boven het portaal van iedere gotische kathedraal: Links (vanuit het zicht van de beschouwer) de rij van de geredden, die door engelen worden meegevoerd naar de hemel. En aan de andere kant, rechts, de zielen van de verdoemden, die door duivels naar de gapende muil van onderwereld worden gedreven. Tussen deze beide, tussen hemel en hel, moeten mensen kiezen en in al hun angst voor het gericht, God om erbarmen aanroepen.

Daarbij moest men geloven, dat de hel, het oordeel Gods ter verdoeming, definitief is. Onverbidlijk leert het kerkelijk dogma tot op vandaag de eeuwige hellestraf. Alleen Origenes (185-254) leerde iets tegengestelds. Voor hem was deze voorstelling onverenigbaar met de goedheid van God. Hij heeft niet opgeschreven wat hij eigenlijk bedoelde en daarom zouden wij het moeten aanvullen: Er bestaat überhaupt geen mens, die per se slecht wil zijn. Het is, zoals wij eerder al hebben gezegd: De zogenaamde slechte mensen zijn de mensen, die verlossing en redding nodig hebben, de hulpelozen, die ver van zichzelf vandaan zijn geraakt en die wij moeten gaan zoeken om hen naar zichzelf terug te begeleiden. De hel daarentegen ontstaat hier op de aarde en wordt bevolkt door louter arme duivels, die in hun bestaan gevangen en gekweld zijn geraakt, vol met gedachten die niet de hunne zijn, maar waarmee men hen heeft volgespoten; vol met tegenstrijdigheden, die men hen tijdens hun kinderdagen in de ziel heeft gelegd. Zulke mensen zijn schijnbaar en vaak naar eigen inschatting reddeloos verloren. En dan komen de fatsoenlijke en brave mensen en die zeggen: Het is je eigen schuld. Blijf maar waar je bent – in plaats van te kijken naar wat er werkelijk aan de hand is.

“Nedergedaald ter helle”

Het is een prachtig beeld, wanneer een niet nieuwtestamentische, maar apocriefe legende vertelt dat Jezus na zijn dood op Goede Vrijdag zich in de tijd tot Pasen heeft begeven naar de hel om de verdoemden verlossing te brengen. – Uw ‘afgedaald ter helle’, dat u in uw vraag noemde, is een buitengewoon sprekend mytheem. Om het te begrijpen moeten we zeggen dat dit helemaal geen verhaal is over het hiernamaals, maar het vertelt, door het te projecteren op het definitieve, wat Jezus op aarde voortdurend wilde: Hij zag geen slechte mensen, maar arme duivels voor zich en hij wilde hen bij de hand nemen en hen uit de hel waarin zij leefden bevrijden. Maar zijn tegenspraak tegen alles wat niet liefdevol was binnen een wettische religie, tegen de hardvochtigheid en gevoelskoude van de zogenaamde goeden en rechtvaardigen, heeft Jezus uiteindelijk de dood in gedreven. Zulke mensen, vond Jezus, brengen met hun afwijzing mensen er juist toe dat zij aan zichzelf kapotgaan. Zo ging Jezus deze wereld binnen als naar de hel, die verlossing nodig heeft. Hij riep niet alleen zondaars, hij ging hen achterna. In één beeld samengevat: Hij begaf zich met zijn goedheid in de hel van deze, onze liefdeloze wereld.

Aan het begin van zijn Veldrede zei Jezus eens, vrij vertaald: “ik waag het die mensen gelukkig te noemen in deze wereld, die nog maar tot weinig in staat zijn” (Lc 6,21). Hoe is het mogelijk om de glazen maskers die rond 1320 in het Inferno van Dante werden beschreven tot echte gevoelens te herleiden en de bevroren tranen op de gezichten van de mensen weer te laten vloeien? Dat zou een verlossing uit de hel betekenen, toen Jezus daarin afdaalde. Iets anders heeft hij hier op aarde nooit gedaan.

Het onbegrip van theologen is echter dat zij de mythen, die licht zouden kunnen werpen op de persoon van Jezus, zelf niet als symbolen lezen. Daarom maken zij een drama bij de vertaling van de woorden, die aangeven dat Jezus afdaalde *ad inferos*, tot de ‘onderaardse mensen’, de ongelukkigen, de vertwijfelde mensen. Daarom lezen we nu in de nieuw uitgegeven geloofsbelijdenis dat Jezus is “gestorven en afgedaald in het dodenrijk.” – in plaats van zoals vroeger ‘ter helle’. Zo ontstaat echter een onzinnig pleonasme. “Hij is gestorven” betekent toch al dat hij naar het rijk van de doden is gegaan. Ofwel beide zinsdelen betekenen hetzelfde en daarmee wordt het ene overbodig, of het tweede deel van de zin betekent werkelijk iets eigens en nieuws. In dat geval moeten we zeggen dat Jezus is gestorven doordat en omdat hij de hel van onze werkelijkheid binnenging om de tegenspraak op te lossen, die mensen belet om te leven: Hij begon ermee een goedheid te onderwijzen, die inging tegen de ijskoude van een in wetten bevroren wereld.

Op de Iconen van de Oosterse kerk kun je zien wat hier gebeurt, namelijk hoe Jezus over de brug van het kruis de onderwereld binnengaat en als eerste Adam en Eva, onze oerouders, die als wezensgestalten van onszelf de zonde in de wereld hebben gebracht, bij de hand neemt en terughaald – en met hen ons allemaal als kinderen van Eva. Dat zijn prachtige beelden waarin we kunnen geloven

Wat betekent ‘Jongste gericht?’ ...

We moeten dan echter zeggen dat noch de duivel, noch de hel in overeenstemming is te brengen met de boodschap van Jezus. Duivels, die worden wij zelf, wanneer we zonder enig vertrouwen het 'goede' alleen met geweld willen afdwingen. In onze eigen ogen lijken we dan heel stoer en dat dringt door tot in de politiek en tot aan de leuzen op straat, waar om strengere straffen wordt geroepen. Dat eindigt tenslotte bij de trots van wie altijd meent gelijk te hebben. We spelen dan zelf voor de god, voor wie we eigenlijk bang zijn, om de 'slechte mensen' te intimideren en ons zelf boven hen te verheffen. De waarheid van Jezus is echter dat wij zelf niet echt kunnen leven als we dit doen. Ook wij hebben vergeving nodig. We kunnen pas werkelijk bestaan door vergeving. Alleen het idee al dat wij beter zijn dan die arme duivels over wie wij rechtspreken, is stompzinnig. Er bestaat geen hel. Er bestaan slechts mensen, die samen naar Gods hemel onderweg zijn, in toenemend begrip voor een groeiende liefde.

Op deze manier kunnen we hier op aarde al leren hoe God zich laat kennen in het leven en sterven van Jezus. Het 'jongste gericht' bestaat dan daarin dat ons eindelijk de ogen opengaan en wij leren om onszelf, ons leven, de mensen aan onze zijde, de hele wereld met de ogen van een eeuwige goedheid te zien. Dan zullen de tegenspraken zichzelf oplossen. Dan hebben we geen duivel meer nodig, die rebelleert tegen het lijden, door de levenden uit de weg te ruimen. Daarom moeten we niet proberen om vrede te stichten door nieuwe oorlogen te voeren. We moeten niet proberen de slechte mensen uit te roeien zodat de goeden er dan klaarblijkelijk getalsmatig beter voorstaan. We moeten er alleen oog voor krijgen dat onze manier om de duivel met geweld te bestrijden onszelf tot duivels maakt. Want we kunnen via de weg van het geweld immers alleen maar winnen als we nog slechter zijn dan de slechten.

In deze hel wilde Jezus binnengaan om te zeggen: "Dit is allemaal niet nodig. Het is overbodig. Geloof nu toch eens eenduidig in God! Hef je angst op. Laat je niet langer dwingen een wereld binnen te gaan die je angst inboezemt. Ik heb deze wereld overwonnen. Ik heb laten zien hoe je midden in een storm over het water kunt lopen (zie Marcus 6,45-52) zonder in de diepte weg te zinken.

... En 'verduivelde seksualiteit' ...

Bij het spreken over de 'duivel' mogen we echter naast alle theologie de psychologische problemen die met de gestalte van de duivel verbonden zijn niet buiten beschouwing laten. Een streng en straffend godsbeeld leidt ertoe dat in onze ziel, in ons onbewuste, een menigte aan heel normale driften, gevoelens en wensen niet tot ons leven worden toegelaten; die worden uit ons bewustzijn verdrongen en nemen een vertekende, door angst vervormde en neurotische vorm aan; wanneer wij die in naam van een 'Überich-moraal', die wij met God verwisselen in onszelf demoniseren, keren ze als iets vreemds, gevaarlijks en verleidelijks in de gestalte van de duivel terug. De duivel verschijnt dan werkelijk als tegenspeler van God, die ons tot het kwaad verleid.

Het is veelbetekenend dat in de voorstelling van de duivel al in zijn voorkomen duidelijk het thema van de seksualiteit meespeelt. Daar staat de duivel met zijn hoorns, bokkenpoten en roede in opgewonden toestand voor ons, zoals de Grieken

hem zich voorstelden als de god Pan, die in de middaghitte door zijn verschijning slapende meisjes en nimfen in paniek brengt. Hij belichaamt de overvloedige seksuele drift, die men in de overgang naar het christendom heeft gedemoniseerd.

Mensen onderdrukken onder dwang alles wat zij zouden moeten integreren. Het hele demonische gedoe rond de duivel schept uiteindelijk de problemen die de kerk vervolgens met haar exorcisme wil oplossen. Hoeveel psychiatrische afdelingen zijn er niet waar mensen wonen die zichzelf als kinderen van de duivel zien? Alles in hen heeft men biografisch gedemoniseerd. Hun kinderwensen bijvoorbeeld, die ooit in hen leefden, maar niet mochten worden geuit, want stel je voor dat ze lust hadden opgewekt! In plaats daarvan gold het zesde gebod: Alle seksuele gevoelens buiten het huwelijk zijn doodzonden. Daarop stond de hel als eeuwige straf. Dat was de leer voor zes- tot achtjarige kinderen die zich op hun eerste communie voorbereidden. De gevolgen van een dergelijke leer moet de kerk verantwoorden. Ze heeft mensen voortgebracht, die tot in het waanzinnige toe bang voor zichzelf zijn geworden en geloven dat ze door de duivel zijn bezeten.

Wij hoeven deze klachten alleen maar aan te horen en vervolgens meebeleven hoe zelfverzekerd de katholieke kerk is, die op dit moment op het punt staat om in het katholieke Polen nieuwe seminaries voor exorcisme te stichten onder auspiciën van een paus, die het hele psychologische probleem, zoals al bij Johannes Paulus II, in de verste verte niet begrijpt. Deze erfenis van de katholieke moraaltheologie kan ik de huidige paus Franciscus niet voor de voeten werpen, maar hij heeft dringend adviseurs nodig, die hem godsdiensthistorisch, psychologisch, godsdienstkritisch en bijbels theologisch uitleggen wat het gevolg is van het dogma van het geloof in de duivel en waar het vandaan komt. U noemde het zonet: Herbert Haag heeft al 50 jaar geleden in zijn boekje 'Afscheid van de duivel' uitgelegd hoe je in wezen met een dergelijk leerstuk dat de taal van de bijbel misverstaat, de liefde kapotmaakt. De tragedie van Gretchen wordt psychisch nog steeds tot op vandaag opgevoerd en dat zou niet langer meer zo mogen zijn. Daar moet een einde aan komen. Bij dit vraagstuk heeft de paus theologen nodig die hem helpen. Helaas heeft hij die niet. Ook dat is herkenbaar een gevolg van de gewelddadige strijd tegen het kwaad, die gebaseerd is op de foutieve verklaring dat het kwaad steeds in verbinding staat met de duivel. In plaats daarvan moeten wij wat tot kwade dingen zou kunnen leiden, omdat mensen slechts angst in zichzelf voelen, door vertrouwen integreren. Dat is alles. We moeten de demonologie vervangen door psychologie en exorcisme door een zinnige neuroseleer en psychotherapie. Daar hebben we geen dogmatisch voorgeschreven duivel voor nodig, maar slechts een goed begrip van zijn mythische en symbolische gestalte. Goed verstaan kan dit op de aangegeven manier veel duidelijk maken: de zondeval in de Bijbel, Herman Melvilles 'Moby Dick', de huidige politiek, onszelf in de omgang met elkaar, onze strafjustitie.

De religie kan spannend worden, doordat zij heilzaam in plaats van bijgelovig wordt.

... En 'door demonen bezeten'?

Martin Freytag: De allerergste vorm die het geloof in de duivel in ons Avondland heeft gekregen is zonder twijfel de voorstelling dat mensen door Satan bezeten kunnen raken, zodat hun hele ziel wordt vervuld van vernietigende en kwaadaardige gedachten.

Eugen Drewermann: Het sjabloon daarvoor levert ongetwijfeld het Nieuwe Testament zelf, waarin demonen voorkomen, bijvoorbeeld in Marcus 5,1-20. Daar woont een man waar eigenlijk niemand thuis kan zijn, namelijk in grafholen. Hij is, zo wordt hier bedoeld, iemand die levend dood is. Iemand die de wereld alleen nog maar door de bril van vertwijfeling kan zien. 's Nachts hoort men hem in het gebergte om hulp roepen. Hij slaat zichzelf met stenen als in een voortdurend ritueel van zelfbestrafing. Hij leidt een leven van chaotische vernietiging, autoagressief tegen zichzelf gericht. Tegelijkertijd zoekt hij zijn vrijheid. Telkens weer zijn er mensen gekomen die geprobeerd hebben hem te ketenen. Maar hij heeft zijn boeien en ketens losgerukt en vernield. Wanneer Jezus naar hem toe gaat, loopt hij hem tegemoet en schreeuwt dat hij hem met rust moet laten. Toch wil hij graag worden genezen. Deze tegenstrijdigheid is in dit genezingsverhaal op een indrukwekkende manier in beeld gebracht; het vraagt inspanning van ons om ons in zijn geestelijke nood te verplaatsen en deze te begrijpen. Hier hebben we een bezetene voor ons – wij zouden tegenwoordig zeggen: iemand die aan psychotische schizofrenie lijdt. Daarvan heeft de kerkelijke dogmatiek de inwoning van de satan gemaakt en de praktijk van het exorcisme uit de klassieke oudheid overgenomen.

Het verhaal in Mc 5,1-20 laat bij nadere beschouwing echter heel wat anders en merkwaardigs zien. Jezus probeert namelijk zo te handelen als een katholieke priester dat tegenwoordig nog doet, zoals bijvoorbeeld in Polen bij de opleiding tot exorcist. “Onreine geest, ga weg uit die man,” zegt Jezus tegen de ‘demon’. Dat is de gebruikelijke exorcisme-formule. De bezetene schreeuwt echter nog harder tegen Jezus: “Doe me geen pijn!”. Jezus’ poging tot exorcisme mislukt. Hij beveelt de onreine geest, maar wekt daarmee nog meer weerstand op. Wat Jezus vervolgens doet is nog steeds een lichtend voorbeeld voor de gehele kerkgemeenschap. Hij zegt tegen de man: “Hoe heet je? Wat is je naam?” Dan gebeurt er werkelijk iets onthutsends. Het antwoord van de bezetene bestaat uit slechts één woord: “Legioen is mijn naam, want wij zijn met velen.” Er zijn politieke theologen geweest, die deze tekst als herinnering aan de Romeinse bezetting wilden interpreteren; maar ik denk dat dit absoluut ontoereikend is. Het gaat om een geestelijk en niet om een politiek, Joods-Romeins probleem. Wat deze man bedoelt is dit: Je vraagt naar mijn naam, maar begrijp dan in hemelsnaam dat je met iemand praat die zelf niet meer weet wie hij is. Ik heb geen naam. Dat wat ik over mijzelf kan vertellen is alleen maar dit: ik voel me als in een bezettingstoestand. Er wordt in mij rond gemarkeerd. Dat houdt mij gevangen en buit mij uit. Er wordt in mij een vreemde taal gesproken, die niet van mij is en die ik ook niet versta. Alles in mij loopt door elkaar. – Zo praten mensen vaak als ze naar de psychotherapie komen. Alles wat zij vertellen spreekt elkaar tegen. Maar als je goed luistert dan hoor je een mengeling uit verschillende tijden en van verschillende stemmen. Wat er wordt meegedeeld moet je goed weten te plaatsen: Hier, nu, spreekt mijn vader. Hoort u hoe hij scheldt? Hoe hij mij onder druk zet? En dat is mijn moeder, die staat ernaast en huilt alleen maar. Zij heeft niets te zeggen. Zij is zwak. En nu komt mijn oudere zuster, die alles beter weet. En nu de leraar. Hoort u hoe hij mij afmaakt? En is hier is onze plaatselijk pastoor! Iedereen weet wie ik zou moeten zijn, maar niemand heeft mij ooit gevraagd zoals u nu: Hoe heet je, wie ben je? Dat kon hun allemaal niets schelen want ze wisten altijd precies wie ik zou moeten zijn. En het resultaat is wat u nu voor u ziet liggen. Hoe werk je langzaam door deze chaos heen totdat een mens zichzelf terugvindt? Een

exorcismeverhaal verandert hier in een beschrijving van hoe een psychotherapeutische weg verloopt.

Het erge is dat men het niet zo heeft begrepen. In het oude Griekenland herleidde Hippocrates (\pm 460 - \pm 370) waanzinstoestanden al niet meer tot demonen, maar zag daarin hersenbeschadigingen. Dat kon het gewone volk echter niet beletten om in allerlei geesten te geloven. Dit volksgeloof heeft de kerk overgenomen en voortgezet. Het is zelfs zo dat toen in de 13^e en 14^e eeuw de macht van de kerk terug begon te lopen, zij het geloof in duivelse magie en bezetenheid als machtsmiddel heeft ingezet en in de strijd tegen dit kwaad de inquisitie heeft ingesteld.

Heksenvervolging, folterpraktijken, exorcisme – en zielzorg.

Daar kwam vooral de heksevenvolging vanaf de 15^e tot ver in de 17^e eeuw uit voort. Met name vrouwen golden als makkelijke prooi voor de verleiding van de satan. In een wereld vol angst geloofde men dat magie en negatieve wensen de kracht bezitten om situaties, gegevenheden en ontwikkelingen ten kwade te veranderen. Na de pest van de 14^e eeuw heerste er tijd vol nood. Misoogsten, honger en epidemieën braken uit en dat allemaal werd teruggevoerd tot opzettelijke beïnvloeding door de duivel. – Zo zijn wij mensen: In de nood heeft men een schuldige nodig. Altijd als mensen niet meer weten hoe het verder moet en zich hulpeloos voelen, zoeken zij naar een oorzaak die zij niet kennen en verbinden dat op een drastische manier met een schuldige persoon. Deze schijnbaar schuldige persoon wordt zo lang verhoord, totdat hij of zij schuld bekent. Misschien kan zij dat echter niet, want zij heeft zich nergens aan schuldig gemaakt.

Dus grijpt men terug op een folterpraktijk, een middel dat men in de antieke oudheid al gebruikte als strafinstrument voor het afdwingen van bekentenissen. De ergste maatregelen uit de wetgeving van 1531 onder Karel V, de zogenaamde *carolina*, werden strategisch bij het verhoor ingezet om de weerstand van de duivel op de weg naar de door middel van de inquisitie te zoeken waarheid te breken. Dat gebeurde door inboezeming van angst doordat men de ondervraagde vrouw of man de folterwerktuigen toonde. Men diende de martelingen gedoseerd toe, doordat men de folterwerktuigen in gradaties inzette totdat iemand volkomen was gebroken. Augustinus zei hier al van dat men op deze wijze een waarheid zoekt, die vals is omdat we er niet in geloven. Wij dwingen een leugen af en verklaren dat die de waarheid is.

Aan dit volkomen ware inzicht, dat al rond 400 n. Chr. mogelijk was refereerde Friedrich Spee (1591-1635) op volstrekt maatgevende wijze in de 17^e eeuw. Hij was een theoloog afkomstig uit de Jezüetenschool te Paderborn en verklaarde in zijn *cautio criminalis* (1631), zijn pleidooi, dat de hele onderzoeksprocedure naar waarheidsvinding door middel van foltering absoluut ongepast was. Het is niets anders dan het nastamelen van wat men wil horen. Friedrich Spee wilde theologisch niet ontkennen dat heksen bestaan. – Voor zijn twijfel hadden ze hemzelf zeker gefolterd. Hij moest dus met de theologie van zijn tijd leven, maar intellectueel historisch brak het tijdperk van de verlichting al door en het spook was letterlijk door de geschiedenis van het intellect overwonnen, maar de psychische gevolgen bleven.

Wanneer we belangrijke driftenergieën verdringen en die niet mogen voelen, niet mogen wensen en er niet over mogen spreken, dan verzelfstandigen ze zich. In onze psyche gaat niets verloren. Het dringt dan via omwegen ons bewustzijn binnen. Dan gebeuren er dingen die voor de betrokkene vreemd zijn. – Een vrouw bijvoorbeeld die hevig verlangt naar liefde, maar dienovereenkomstig angst had voor haar liefde, voelde zich met een bepaalde persoon naar wie zij verlangde maar met wie zij niet mocht praten, zo verbonden, dat zij zich voorstelde dat de betrokkene elke nacht bij haar kwam en haar aanraakte. Eerst waren dat voor haar nog hele mooie fantasieën, maar toen werden ze naargeestig. Er waren geen grenzen meer. De deuren stonden open. Iemand die zij niet zag kon de kamer binnenkomen en bij haar lichamelijke sensaties opwekken, waarnaar zij eigenlijk verlangde, maar waarnaar zij toch ook weer niet mocht verlangen. Bij dergelijke door elkaar lopende gevoelens kunnen neurosen tot in het psychotische, tot in waandenkbeelden opgedreven worden. Dan hebben we met mensen te maken die zeggen dat ze ten prooi gevallen zijn aan de duivel. – Als er een kerk bestaat die leert dat zulke dingen mogelijk zijn, dan heeft de psychiater in de kliniek het uitermate zwaar. Hij heeft dan niet te maken met wat iemand zich persoonlijk verbeeldt, maar met een geobjectiveerd denkbeeld van een kerkelijk instituut, dat 1,2 miljard leden heeft. Een denkbeeld dat dogmatisch door theologische specialisten wordt vertegenwoordigd en als heersende cultuur wordt doorgegeven. Daar kun je nauwelijks tegen opboksen. “De duivel bestaat toch, of vind u van niet? Maar dan kunt u helemaal niet met mij praten, u bent een ongelovige.” Een dergelijk dispuut kan zomaar afgelopen zijn omdat de therapeut zich niet wil verplaatsen in dit verschrikkelijke wereldbeeld van geloof in de demonen.

Wat dit betreft zou ik persoonlijk een aanvraag willen indienen bij de ministeries van volksgezondheid van alle Europese landen om een verplichting in te stellen exorcisme en duiveluitdrijving als schadelijk voor de gezondheid en psychologisch desastreus te verbieden. Wij kunnen ons in onze vrije samenleving niet laten dwingen ons door een, godzijdank, achterhaald wereldbeeld tot waanzin te laten drijven. De reden waarom men het in de leer van de kerk zover heeft laten komen is, nogmaals, heel eenvoudig: Men leest de Bijbel zoals het er staat, letterlijk. Er worden dogma's ontleend aan de door historische omstandigheden beperkte kennis van de menselijke ziel zoals die 2000 jaar geleden gold en verklaart deze tot goddelijke openbaring. Men is daardoor niet in staat en verbiedt het zelfs om de Bijbelse beelden symbolisch te lezen en innerlijk mee te beleven. Men weigert de verhalen die worden verteld in hun therapeutische werking van nabij te ervaren en de innerlijke wereld van de geschilderde personen te begrijpen.

Het gevolg daarvan is, dat de mensen door een dergelijke theologie uiteen worden gerukt. De theologische buitenwereld pleegt geweld op de psychische binnenwereld. Wat over blijft is de natuurwetenschappelijke benadering van psychisch zieke mensen: Neurologie, psychopathologie en psychiatrie proberen dan van buitenaf de patiënten volgens bepaalde behandelingscategorieën te diagnosticeren en vooral medisch, biochemisch, medicinaal en neurobiologisch te behandelen. Ook daar bestaat nauwelijks zicht van binnenuit op het ziekteproces.

Maar precies dat moet de theologie inbrengen. God woont in het innerlijk van de mensen, als kracht tot genezing, innerlijke groei en bevrijding. En dat moet worden bemiddeld. Als de kerk daaruit zichzelf niet achter komt, moet men haar vanuit de samenleving daartoe brengen. We kunnen het niet langer dulden dat wij hier in

Duitsland Poolse exorcisten hebben, die er op pochen meesters van het huiveringwekkende te zijn – iets anders is een invoelende pastorale benadering, die op de angst van mensen reageert, als het niet anders kan, met quasi magische middelen. Men bezweert dan niet de duivel, maar gebruikt beeldhandelingen tegen de angst die uit het geloof in de duivel ontstaat.